

A könyv
a kora újkori Kárpát-medence
művelődésében

Finita Bude Anno dñi. M.CCCC.LXXIII.
in uigilia penthecostes: per Andreā Hefs.

„A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében:
kiadás, befogadás, használat” című,
a nyomtatott magyarországi könyv 550. évfordulója tiszteletére tartott
konferencia előadásai
(Sárospatak, 2023. szeptember 6–9.)

Szervezte
a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya,
a magyarországi és határon túli egyetemek régi magyar irodalmi tanszékeivel,
doktori programjaival és a korszak kutatásában érdekelt
egyéb szakmai műhelyekkel együttműködve

A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében

Kiadás, befogadás, használat

Szerkesztette
PAPP INGRID

MTA KÖNYVTÁR ÉS INFORMÁCIÓS KÖZPONT

HUN-REN BTK IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

BUDAPEST

2025

Készült
a MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁR ÉS INFORMÁCIÓS KÖZPONT és
a HUN-REN BÖLCÉSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
együttműködésével

A kötetet tervezte
HORÁNYI KÁROLY

Lektorálta
KECSKEMÉTI GÁBOR, MONOK ISTVÁN

A személy- és helynévmutatót összeállította
BUDAI-KIRÁLY TÍMEA

A technikai szerkesztésben közreműködött
MOLNÁR ANNAMÁRIA

A kötet
a Magyar Tudományos Akadémia és Könyvtára alapításának
200 éves évfordulója, az MTA200 ünnepi programsorozata keretében,
az Akadémia támogatásával jelent meg

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

MTA 200 ÉVES
A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

**HUN
REN**

BÖLCÉSÉSZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

ISBN 978-615-6792-08-2

DOI 0000000000

A könyvtár tartalmi összetétele – az iskola szellemi arculata

16. századi protestáns iskolai könyvtárak Trencsénben és Németújváron*

A 21. század első harmadának végéhez közeledve felvetődik a kérdés, hogy vajon egy intézmény vagy egy magánszemély könyvtárának tartalmi összetétele határozza-e meg az iskola, az akadémia vagy akár csak egy ember szellemi arculatát. Erre sokkal óvatosabban és körültekintőbben kell válaszolnunk, mint a megelőző korszakokban. Nem is kell messzire visszamennünk az időben, hogy a könyvtárak fontosságát érzékeljük. A trianoni békediktátum utáni magyarországi egyetemeken alakult kutatóműhelyek, illetve oktatási témák kimutatható módon függtek attól, hogy az illető intézménynek milyen könyvtára volt. Példaként utalok a szegedi Ferenc József vagy a pécsi Erzsébet Tudományegyetemre. Előbbi könyvtára Kolozsvárról maradt, az utóbbi pedig csak egyes tematikus könyvtári egységeit tudta magával hozni. Fontos megemlíteni Sopron és Miskolc esetét is. Ugyan nem állítható teljes bizonyossággal, hogy előbb szétválasztották volna a selmecbányai (1904-től Magyar Királyi Bányászati és Erdészeti Főiskolának nevezett) egykori akadémia könyvtári anyagát, és csak azt követően döntöttek volna a két egyetem oktatási profiljáról, de az sem, hogy ez nem játszott volna szerepet. Valószínűleg a két szempont együttesen érvényesült a döntések meghozatalánál. Egy évszázaddal korábban a magyar nyelv védelmére és ápolására alapított Magyar Tudós Társaság Könyvtárának felajánlott Batthyány-gyűjtemény elfogadása komoly vitákra adott okot annak műszaki és természettudományi tartalma – Kornis Gyula terminusával élve: újhumanista szellemisége – miatt. A tudós testület idegenkedett egy ilyen tematikus összetételű könyvtár befogadásától.

A magyar olvasmánytörténeti kutatások három legfontosabb tézise, hogy: 1. a kora újkori Magyar Királyságban és Erdélyben az intézményi – főként az iskolai –

könyvtárak szerepe jelentősebb egy-egy értelmiségi olvasmányműveltségének alakításában, mint a kortárs nyugati *institutiók* könyvtáraié; 2. egy-egy iskolai könyvtár tematikus összetétele jelentősen meghatározza az intézmény szellemi arculatát; 3. amennyiben volt az iskola környezetében közös használatú könyvtár, érzékelhető az itt felhalmozott könyvanyag hatása az illető hely értelmiségi rétegének olvasottságára. Állításaink bizonyítására a korabeli könyvjegyzékek szolgálnak – az iskoláknak adományozott művek listái, ritkábban intézményi könyvtári katalógusok –, és több esetben fennmaradtak maguk a könyvek is. Néha csupán az egykori könyvtárak töredéke maradt meg szétszórva, de Németújvár és Brassó kivételes helyzetben van (még akkor is, ha tudunk a számos brassói tüzesetről). A 18. századról tett megállapításaink mögött a könyvtári katalógusok és a fennmaradt könyvtárak állnak. A továbbiakban ezeknek a téziseknek forrásokkal történő alátámasztására teszek kísérletet két 16. századi iskolai könyvtár (Trencsén és Németújvár) kapcsán.

Nagyon csábító lenne követni Frédéric Barbier logikáját, és élete utolsó előtti tanulmányában¹ megfogalmazott megállapításainak igazságát. Nevezetesen azt, hogy a protestáns etika a Magyar Királyságban is hatott a könyvtárak kialakításának formáira, amit magyar példák alátámasztanak. A könyvszűkében lévő kulturális közösségek – Közép-Európa népei ilyenek voltak – örültek, ha rendelkeztek valamilyen könyvvel, tehát ez az a kényszer, amely alapvetően meghatározott mindent. Jelen tanulmányban saját gondolatmenetünk alapján mutatjuk be, hogy a kora újkori könyvtárak tematikus arculata hogyan gyakorolt hatást a helyi iskolák szellemiségre.

A 16. századi iskolaalapítások történetében alapvető kérdés az, hogy a protestáns vagy protestánssá alakított

* A kutatást az OTKA-NKFIH 132770 számú pályázat támogatta.

¹ 1. Frédéric BARBIER, „L'éthique Luthérienne et les bibliothèques (1517–1572)”, *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 84, 2. sz. (2022): 225–247.

Martin MEYERN, *Ortelius redivivus et continuatus* (Frankfurt am Main, 1665), AppH 2653, B, XV. tábla.

iskola őrizte-e meg inkább, illetve mennyiben és milyen szellemi tartalommal a középkori, valamint a kora humanizmus hagyományait. Felvetődik a kérdés, hogy a beiskolázási kör, a diákok családi környezete és az esetleges előzetes ismeretei befolyásolták-e az iskola képzési

programját és ennek megfelelően a könyvtár anyagának bővítését – vagy éppen a meglévő könyvanyag határozata-e meg azt, hogy milyen oktatási módszertant és példanyagot választottak a tanárok az iskolai foglalkozásokon. A 16. századból jól dokumentáltak a következő iskolák könyvtárai: Brassó, Németújvár, Trencsén és Késmárk. Ez nem azt jelenti, hogy ne tudnánk magas színvonalú oktatásról sok más település iskolájában is. Elszórtan maradtak fenn könyvek a reformáció korából, részben olyanok, amelyeket a könyvtáraikban használtak, és persze sok olyan, amelyeket az iskolák tanárai vagy növendékei írtak vagy kialakításukban részt vettek. Az ilyen köteteket csak párhuzamos jelenségek igazolásaként idézzük.² Brassó különleges forrásadottságának része az is, hogy a helyi nyomda iskolai használatú könyvkiadási programjáról is képet alkothatunk.³ Németújvár is részben ilyen, Trencsénben és Késmárkon működő *officináról* nem tudunk. Párhuzamok természetesen lehetnek, ilyen például Bártfa,⁴ Kolozsvár⁵ vagy Debrecen⁶ a 16. század végén. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a késmárki iskola körül alkotó humanisták művei mellett fennmaradt (közel 3000) jelentős 16. századi könyvanyag,

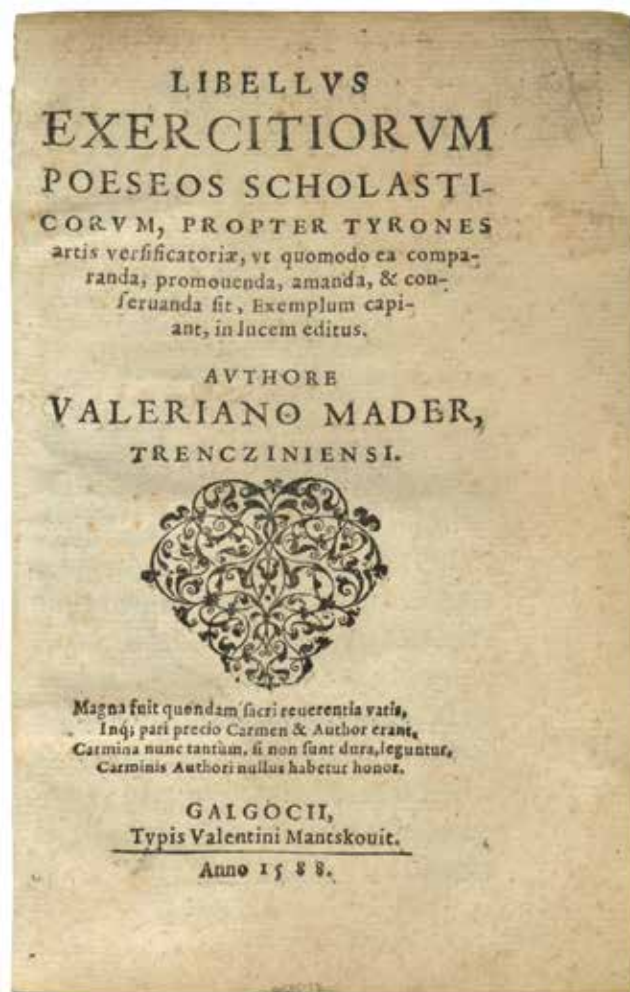
2. Kiinduló olvasmányként kötelező irodalom az irodalomelmélet-, ékes-szólás-, grammatika- és retorikátörténeti szakirodalmi összefoglalókból: SCHWARTZ Erzsébet, *Magyarországi latin grammatikák és szótárak a XVI. században*, Értekezések a magyarországi latinság köréből 5 (Budapest: Dunántúl Nyomda, 1942); BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Irodalomtörténeti füzetek 72 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971); BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas, 1998); BARTÓK István, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”: *Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben*, Irodalomtudomány és kritika: Klasszikusok (Budapest: Universitas Kiadó, 2007); KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szőlés, trász”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2007); BARTÓK István, „Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Kiadó, 2023). Fontos figyelni a debreceni retorikátörténeti műhely szövegkiadásaira és a 17–18. századot illető retorikátörténeti monográfiákra is: IMRE Mihály, vál., tan., jegyz., *Retorikák a reformáció korából*, Csokonai Universitas könyvtár: Források – régi kortársaink 5 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 2000³); BITSKEY István, „Retorikák a barokk kori Magyarországon”, in *Retorikák a barokk korból*, szerk., tan. BITSKEY István, ford. JÁNOS István és mások, Csokonai Universitas könyvtár: Források – régi kortársaink 10, 243–272 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003). 3. Lásd például Pesti Gáspár levelét ezzel kapcsolatban: GUSTAV GÜNDISCH, „Zur Lebensgeschichte des Humanisten Kaspar von Pest”, *Magyar Könyvszemle* 91 (1965): 1–13, 11–13. 4. Az olyan humanista reformátorok, mint Leonard Stöckel vagy Valentin Eck fémjelzik Bártfa művelődési és iskolai életének színvonalát, vagy éppen az iskoláit ott kezdő Georg Henisch. Csak néhány iránymutató irodalmi tétel: Karl W. SCHWARZ, „»Lumen et Reformatio Ecclesiarum Superioris Hungariae«: Der Melanchthon-

schüler Leonhard Stöckel (1510–1560) – Ein Schul- und Kirchereformer im Karpatenraum,” in *Leonard Stöckel a reformáció v. srednej Európe*, zost. Péter KÓNYA, Acta Collegii Evangelici Prešovensis 11 (Prešov, 2011), 20–30; GUITMAN Barnabás, *Hit, hatalom, humanizmus: Bártfa reformációja és művelődése Leonhard Stöckel korában* (Budapest: Szent István Társulat, 2017); KLENNER Aladár, *Eck Bálint, Thurzó Elek humanista pártfogoltja* (Pest-szenterzsébet: Rajkai Nyomda, 1939); Jacqueline GLOMSKI, „Valentin Eck”, in *Deutscher Humanismus 1480–1520: Verfasserlexikon*, szerk. Franz Josef WORSTBROCK, 3 vols. (Berlin: De Gruyter, 2006), 1:590–600; Péter EKLER, Farkas Gábor KISS és István MONOK, szerk., *Humanistes du Bassin des Carpates III: Humanistes du Royaume de Hongrie*, Europa Humanistica 19 (Turnhout: Brepols, 2017), 37–42 (Kiss Farkas Gábor Valentin Eckről), 305–406 (Ekler Péter Georg Henischről). A bártfai könyvkiadási programról: Judit ECSEDY V., „Jakob Klöss: The Printer and Publisher of Decsi’s Adagia – a Printer and Publisher in Bártfa”, *Acta Ethnographica Hungarica* 45, 3–4. sz. (2000): 295–310; ugyanez: Gábor BARNA, Ágnes STEMLER és Vilmos VOIGT, szerk., „Igniculi sapientiae”: *János-Baranyai-Decsi-Festschrift – Symposium und Ausstellung zum 400. Jahrestag Erscheinens der Adagia von János Baranyai Decsi in der Széchényi Nationalbibliothek, 1998*, Libri de libris (Budapest: OSZK–Osiris, 2004), 66–83. 5. Vö. VARJAS Béla, „Heltai Gáspár, a könyvkiadó”, *Magyar Könyvszemle* 89 (1973): 290–314; VARGA András, *Molnár Gergely: Melanchthon magyar tanítványa*, Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József nominatae 7 (Szeged: JATE, 1983); KECSKEMÉTI, „A böcsületre kihaladott...”, 2007, 114–116. 6. BITSKEY István, „A debreceni nyomda latin–magyar tankönyvkiadási programja 1591-ben”, in *Formulae puerilium colloquiorum – Dicta Graeciae sapientum – Libellus elegantissimus – Civilitas morum, Debrecen, 1591*, a hasonló kiadás szerk. KÖSZEGHY Péter, tan. BITSKEY István, Bibliotheca Hungarica antiqua 40 (Budapest: Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézet–OSZK, 2007), 5–56; EKLER, KISS és MONOK, *Humanistes du Bassin des Carpates...*, 460–468 (Monok István Csáktornyai Jánosról).

azonban a könyvbejegyzések tanulsága szerint ennek egy része későbbi beszerzés, illetve maguk a könyvek nem mutatnak olyan aktív iskolai használatot,⁷ mint a Vas megyei falu, Németújvár iskolájában.

A négy település közül legkevesebbet a trencsényi lutheránus iskola könyvtáráról tudunk. A könyveiről annyi adatunk van, hogy Forgách Imre (†1599) 1583-ban megszerezte Trencsén vármegye főispáni tisztségét és az ottani várat, 1588-ban 171 könyvet ajándékozott az egyháznak és az iskolának.⁸ Az adományozást feljegyző irat fejléce szerint a könyveket „ex libris suis” válogatta, vagyis úgy tűnik, nem az iskolának közvetlenül vásárolta azokat. A kérdés, hogy miért éppen ezeket a könyveket gondolta jónak az iskolai használatra („scholae Trinchiniensi... perpetuum usum”). Az adományozás feltételeként szabta, hogy azokat az iskolában tartsák, kövessék figyelemmel meglétüket és a rektor a város szenátusa előtt évente tegyen jelentést állapotukról.⁹ Ebből az is következik, hogy a városi vezető testület dönthette el, mi az, amit az iskolának juttat.¹⁰ Nagyon fontos, hogy ez az eset abba az intézkedési sorozatba tartozik, amelyet a Magyar Királyság városaiban több helyen is dokumentáltak: a város a saját maga által kialakított és ajándékba kapott könyvtárából válogat könyveket az iskola számára. Erre a legjobb példa Besztercebánya, ahol a 16. század végén a város „Bibliotheca publicá”-jának állományából kapott az iskola („Libri in publica libraria exules scholastici”). Mindez azt mutatja, hogy Besztercebányán lényegesen nagyobb arányban került középkori és 16. századi teológia az iskolába, mint éppen Trencsénben.¹¹

A környék humanista és protestáns iskoláinak hétköznapi napjairól számos monográfia született,¹² de – források híján – nem történt kísérlet az iskolák könyvtárai tematikus

Valentinus MADER, *Libellus exercitiorum poeseos scholasticorum...* (Galgóc, 1588), RMNy 611.

összetételének jellemzésére. Mi most az említett könyvgyűjteményeket (a Forgách-féle adományt) és Valentinus Mader¹³

7. A késmárki líceum könyvtáráról a legteljesebb leírás hiánytalan bibliográfiával: Elena MIDRIKOVÁ, Simoné OKAJ-BRAUN és Bernhard FABIAN, szerk., *Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa: Slowakische Republik*, 4. Vol. (Hildesheim: Olms-Weidmann, 2000). Online is elérhető, hozzáférés: 2024. 06. 19, <https://fabian.sub.uni-goettingen.de/fabian?Keszmarok>. 8. FARKAS Gábor, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós és VARGA András, szerk., *Magyarországi magánkönyvtárak*, 2, 1588–1721, Adattár 13/2 (Szeged: Scriptorium Kft., 1992), 3–9. Bessenyei József felfedezése a jegyzék. Fejléce szerint Forgách „pro sua optima erga religione et humanioras disciplinas affectione Ecclesiae et Scholae Trinchiniensi...” ajándékozta. 9. „Ea lege et acutione ut hi omnes libris arti tectique in schola asserventur, et Scholarcha teneatur ratione omnium quit annis Senatui reddere, imprimis autem abdicans se rector a Provincia Scholastica successori suo coram senatu omnes ac integros assignare debebit.” FARKAS, KATONA, LATZKOVITS és VARGA, *Magyarországi magánkönyvtárak...*, 3. 10. Lásd MONOK István, »Libri in publica libraria exules scholastici«: Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon”, in *Tarnai Andor-emlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, munkatársak HARGITTAY Emil és THIMÁR Attila, *Historia litteraria* 2 (Budapest: Universitas Kiadó, 1996), 181–187; Viliam ČIČAJ, KEVEHÁZI Katalin, MONOK István és VISKOLCZ Noémi, szerk., *Magyarországi magánkönyvtárak*, 3, *A bányavárosok olvasmányai (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmechánya) 1533–1750*, Adattár 13/3 (Budapest–Szeged: OSZK–Scriptum Rt., 2003), 13–16. 11. Ezek nyilván sürgősségellenek ítéltettek úgy a városi közkönyvtárban, mint például a városi tanács jogi hangsúlyú gyűjteményében. 12. Valódi mikrotörténet SEBŐK Marcell, *Humanista a batáron: A késmárki Sebastian Ambrosius története (1554–1600)*, Mikrotörténelem 1 (Budapest: L'Harmattan, 2007). 13. MOLNÁR Dávid, „Eius est paucis cognita fama viris: Janus Pannonius és Valerian Mader verse Marsilio Ficinóról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 125 (2021): 26–36; Dávid MOLNÁR, „In Hungaria vero dementis est quaerere Ficinum? Valerian Mader's Poem about Marsilio Ficino”, *Studi Finno-Ugrici (Napoli)*, Nuova serie 1 (2021): 1–24.

Libellus exercitationum poeseos scholasticorum... című szöveggyűjteményét¹⁴ véve kézbe próbálunk állításokat megfogalmazni.¹⁵ Utóbbi kötet alapján nem csupán annak a jelentősége domborodik ki, hogy milyen jelentős és széleskörű kapcsolatokkal bírt a trencsényi iskola tanára, de a versek minősége meggyőző a *poetica*, a *rhetorica* és az *eloquentia* oktatásának magas színvonaláról is. A kötet trencsényi résztvevői – ahogy a többi versíró is – csak olyan nevekre hivatkoznak verseikben, amelyek az iskolákban megtalálható *phraseologia*, *lexicon* vagy *chrestomathia* alapján is említhetők lehetnének.¹⁶ Feltűnő viszont, hogy ennek az iskolai versgyűjteménynek a kvalitása összhangban áll a trencsényi könyvtár 1588. évi könyvjegyzékéből sejthető minőséggel. A könyvadomány látható módon egy válogatás. Ha az Arisztotelész életművel kapcsolatban közel száz könyvet választottak, feltehető, hogy hasonló igényességű lehetett a többi auktor jelenléte is.

Tanulóságosnak tartom kitérni az Arisztotelész korpusz teljességére. Az ősnymotatvány kiadásoktól 1562-ig az *Opera omnia* kötetek számos kiadásban és kommentárokkal együtt vannak jelen a könyvanyagban. Párhuzamosan a korai szövegmagyarázatokkal Avicenna és Averroes munkáinak latin kiadásai is megtalálhatóak. A kommentárok írói is csaknem teljes számban képviselik magukat. A sort az arisztotelészi és platonikus hagyományt ötvöző Themistius (317 k.–388 után) kezdi, aki iskolai használatra Arisztotelész-parafrázis gyűjteményt adott ki. A didaxisa időtállóan bizonyult, a 16. században is többször kiadták. Simplicius de Cilicia (480 k.–560 k.) újplatonikus filozófus volt, de Justinianus császár üldözése miatt (jóllehet nem volt keresztény) a perzsa sah udvarába menekült, ahol elmélyült Arisztotelész-tanulmányokat folytatott. Johannes Philoponus Alexandrinus (490 k.–570 k.) krisztianizációja előtt és után is írt Arisztotelész műveiről. A keresztény interpretációkat Thomas Aquinas (1225–1274) és az ágostonos Aegidius Romanus (kb. 1243–1316) képviseli, jóllehet utóbbi főleg a logikával foglalkozott. Az arab tudomány történetét is jól ismerő

és eredményeit hasznosító Agostino Nifo (kb. 1473–1538) Stagiritá kommentárja volt talán a legnagyobb hatású. Ezzel a felsorolással csupán az volt a célom, hogy jelezzem: egy 16. századi kis (trencsényi) protestáns iskolában lehetősége volt a tanároknak, a diákoknak és a környéken élő értelmiségieknek Arisztotelész műveit részletesen megismerni, sőt magyarázatok is megtalálhatóak voltak a késő ókori auktoroktól a 16. századi humanista szerzőig.

Forgách Imre könyvadományában egyébként az ókori görög és latin szerzők közt egyensúly mutatkozik – mondjuk Cicero feltűnően sok kiadásban és magyarázattal szerepel –, és a 16. század első felének elsővonalbeli humanista munkái (Erasmus Roterodamus, Conrad Celtis stb.) is nagy hangsúllyal vannak jelen. Vagyis a könyvtár ókor-, ékesszólás-, poézis- és retorikaorientáltnak mondható, és emellett egy, az iskolában szerkesztett könyv (Valentin Mader szöveggyűjteménye) is e tudományterületeken mutatkozik jelentősnek és kiváló minőségűnek, így nyilván hasonló pozitív jelzőkkel tudjuk az iskolát is jellemezni. Talán nem túlzó azt feltételezni, hogy a könyvtár tematikus arculata az iskola szellemiségéhez is hozzájárult, és teljes bizonyossággal hatékonyan segítette az ott folyó munkát.

Mivel már általánosan írtam a németújvári és a brassói iskoláról,¹⁷ most kifejezetten a könyvtár ókori auktorainak, a poétika, a retorika és az ékesszólás alapvető műveinek jelenlétét hasonlítom össze. Az elmúlt pár évtizedben a történeti értelemben vett nyelvhasználatról, napjainkban pedig az amerikai–angol nyelvi imperializmusról zajlik nemzetközi párbeszéd. A kérdés lényegét tömören Ann Moss *Language can Change Minds* tanulmányának a címe foglalja össze.¹⁸ Ahogy Moss, úgy mi is csak a történeti, alapvetően a 16. századi kérdésekről beszélünk. Moss tétele így hangzik: „Transalpine humanism is generally distinguished by the assimilation of the humanist language model into scholastic logic and Christian moral philosophy”, utalva Lorenzo Valla *Elegantiae*-jének alapvető értékeire, amely ötvözi a skolasztikus logikát,

§ 14. Valentinus MADER, *Libellus exercitationum poeseos scholasticorum...* (Galgóc, 1588), RMNy 611. § 15. A versek műfaja nem követelte meg az ókori vagy középkori tartalmi utalásokhoz a pontos szerzőkre és szöveghelyekre tett hivatkozásokat, ezért nem állítható össze egy „idézett művek jegyzéke”. § 16. Elméleti interpretációval ezek használatáról és kiadásairól lásd Ann Moss, *Renaissance Truth and the Latin Language Turn* (Oxford: Oxford University Press, 2003). § 17. MONOK István, „Protestáns iskolai könyvtárak tematikus összetételének változásai a reformáció első századában”, in *A reformáció öröksége: Egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos

József, Erdélyi református egyháztörténeti füzetek 24 (Kolozsvár: Protestáns Teológiai Intézet, 2018), 411–426; MONOK István, *A humanizmus és a protestantizmus áttűnései a Magyar Királyság és Erdély olvasmányműveltségében*, Kulturális örökség (Budapest–Eger: Kossuth–Eszterházy Károly Egyetem, 2020), 131–180. § 18. Ann Moss, „Language can Change Minds”, in *Language and Cultural Changes: Aspects of the Study and Use of Language in the Later Middle Ages and the Renaissance*, szerk. Lodi NAUTA (Leuven–Paris–Dudley: Peeters, 2006), 187–203.

a reneszánsz nyelvi modellt és a keresztény erkölcsi tanítást (*pietas litterata*).¹⁹ A tétel általánosan is igaznak bizonyul a közép-európai humanista gyakorlatban, hiszen ez az egy-
ség az egyik legfontosabb szellemi áramlat, a keresztény
újsztoicizmus esetében is – más hangsúlyokkal – igaznak
mondható. *Ráadásul* – ez a cseh és morva iskolai huma-
nizmus részletes vizsgálatának eredménye Lucie Storch-
ovánál – a közép-európai humanizmus egyik kimutatható
célja, hogy az értelmiségi karrier építésének reményével
vagy anyagi haszonszerzés indokával (például nyomdász,
kiadó) valóra váljanak Philipp Melanchthonnak a görög
és latin klasszikusokkal kapcsolatos ideái. Akár odáig el-
menően – Storchová ezt a perspektívát is kiválóan érzékel-
teti –, hogy a filippista képzésideál és szövegtanulás alapján
erkölcsi, végső soron hitbéli tökéletességig eljussanak²⁰ és
ennek alapján cselekedjenek. Komoly tanulsága Storchová
idézett könyvének, hogy a prágai gyakorlatban nem kö-
tődik szorosan egymáshoz a filippista és a sturmi hagyó-
mány. A Prágában kiadott könyvek között gyakran fordul
elő Johann Sturm, de ahogy Storchová fogalmaz: „diver-
ged from the mainstream in the Bohemian environment
and approached the imperial standard”. Ioannes Cocinus
kiadói tevékenysége kapcsán mondja ezt, de a kötetben
többször leszögezi, a fő trend a Melanchthon értelmezte
ciceronianizmus, és csupán emellett („in part”) a sturmi.²¹

Imre Mihály retorikai szöveggyűjteményének függelék-
ében²² táblázatos formában foglalta össze az egyes reto-
rikai művek magyarországi előfordulását a korból ismert
könyvjegyzékeken.²³ Ha csak a 25 feletti előfordulást
tekintjük, akkor ezeket a neveket említhetjük: Lucas Los-
sius (25), Matthaeus Dresser (26), Erasmus Roterodamus
(33), Melchior Junius (28), Johann Sturm (41), Bartho-
lomaeus Keckermann (54), Philipp Melanchthon (131)
és Petrus Ramus (100). Ha megvizsgáljuk a németújvári
iskola fennmaradt könyvanyagát, akkor a wittenbergi és
a strasbourgri hatás arányairól hasonlókat tudunk állítani,
mint amilyen képet a könyvjegyzékek statisztikája mutat,
és mint amilyenről Lucie Storchová számol be a prágai
kiadványokkal kapcsolatban. Ugyanakkor feltűnő az is,
hogy az Arisztotelész-művek kiadásai kapcsán csaknem

hasonló gazdagság mutatkozik, mint amit Trencsénben
láttunk (Németújváron 130 szövegkiadás vagy magya-
rázat), ám emellett 134 könyvben szerepel Cicero vala-
melyik műve vagy a vele kapcsolatos kommentár. Még
feltűnőbb a németalföldi humanista szerzők jelenléte,
akiknek szövegfilológiai munkássága jelentős pedagó-
giai tevékenységgel párosult. Fontosnak látom figyelmet
fordítani a leuveni Collegium Trilingue módszertanára,
illetve az azt kidolgozó humanista egyéniségekre. Con-
radus Gocleniusra (1490–1539), aki Adrianus Barlan-
dust (1486–1538) váltotta a Collegium Trilingue élén, és
aki Cicero kiadásával, illetve filológiai módszertanával
a *pauperes* diákkörök számára vált ismertté. Johannes
Murmellius (1480–1517) ugyancsak a kezdő filológiai
tanulmányokat folytatók számára írt tankönyveket, illet-
ve készített *loci communest* Ovidius, Tibullus és Proper-
tius munkáiból. Petrus Nannius (1496–1557) Démosz-
thenész kiadással volt jelen a németújvári könyvanyag-
ban. Georgius Macropedius (1487–1558) pedig a *metho-
dus conscribendi epistolis* didaktikus könyvecskéje mellett
több a tanulásban sokat segítő színművel. Az őket követő
generációból kiemelkedik Hadrianus Junius (1511–1575),
aki a dráma- és a humanista moralitásirodalomban alko-
tott nagyot. A Németújváron tanító Beythe István és fiai
(Imre, András) nagyon figyelemreméltó kolligátumokat
állítottak össze, kisebb tematikus szöveggyűjteményeket,
illetve szakirodalmi gyűjteményeket. Kettő példát eme-
lek ki, amelyekben Macropedius művei is szerepelnek:

„CROCUS, Cornelius: Comoedia sacra cui titulus Ioseph.
Argentinae, 1542, Jacobus Jucundus. (Colligat 1.) – (Colli-
gat 2.) BERTULIUS AUGUSTINUS, Xystus: Susanna
comoedia tragica. Coloniae, 1539, Johannes Gymnicus. –
(Colligat 3.) BARTOLOMAEUS, Nicolaus: Tragoedia
Nicolai Bartolomaei Lochiensis Christus Xilonicus...
Coloniae, 1514, Johannes Gymnicus. – (Colligat 4.)
SEPIDUS, Johannes: Anabion siue Lazarus Rediuius,
Comoedia noue et sacra. Item historia de diuite et de
egeno Lazaro Lucae 16. reddita uersibus a quodam stu-
dioso. Strassburg, 1540, Crato Mylius. – (Colligat 5.)

19. MOSS, *Renaissance Truth...*, 63; Lodi NAUTA, „The Critique of Scholas-
tic Language in Renaissance Humanism and Early Modern Philosophy”, in
Early Modern Philosophers and the Renaissance Legacy, szerk. Cecilia MURA-
TORI és Gianni PAGANINI (Cham: Springer, 2016), 59–79. 20. Lucie
STORCHOVÁ, *Bohemian School Humanism and Its Editorial Practices* (cca.
1550–1610), Europa Humanistica 16, Bohemia and Moravia, II (Turnhout:

Brepols, 2014). 21. STORCHOVÁ, *Bohemian School Humanism...*, 55–66,
80–81. 22. IMRE, *Retorikák a reformáció korából...*, 486–488. 23. A fenn-
maradt példányok kéziratos bejegyzéseit nem vizsgálta ebben a munkájában.
Az 1998 óta előkerült újabb könyvjegyzékek, illetve a meglévő könyvek meg-
jelent katalógusai sem változtatnak az arányokon.

ZOVITIUS, Jacobus: *Didascalus comoedia*. Köln, 1541, Johannes Gymnicus. – (Colligat 6.) MACROPEDIUS, Georgius: *Hecastus, fabula non minus pia, quam iucunda*. Köln, 1540, Johannes Gymnicus. – (Colligat 7.) MACROPEDIUS, Georgius: *Andrisca, fabula lepidissima*. Köln, 1540, Johannes Gymnicus. – (Colligat 8.) PLAUTUS, Titus Maccius; CAMERARIUS, Joachimus: *Comoediae duae menaechmei et Mostellaria*. Nürnberg, 1530, Friedrich Peypesius. – (Colligat 9.) GNAPHEUS, Gulielmus: *Hypocrisis. De hypocrisis falsa religione, ficta disciplina, et supplicio, Deoque Psyche calamitate, et restituta illi per ueram poenitentiam saluta Tragicomedia*. Basileae, 1544, Bartholomäus Westhemer. – (Colligat 10.) LUCIANUS; HELDELINUS, Casparus, comm.: *Iuppiter tragoedus, dialogus, quo deorum concilium de contempta religione describitur*. Gaspere Heldelino interprete ... Basileae, 1532, Henricus Petrus, in 8.²⁴

„BRANDOLINUS, Lippus; VIVES, Johannes Ludovicus; ERASMUS ROTERODAMUS, Desiderius; CELTIS, Conradus; HAGENDORPHIUS, Christophorus; MACROPEDIUS, Georgius; CONRADUS, Sebastian, ed.: Lippi Brandolini *De ratione scribendi, libri tres ... Adiecti sunt Io. Ludouici Vivis, D. Erasmi Roterodami, Conradi Celtis, Christophori Hegendorphini, Georgij Macropedij de conscribendis epistolis libelli ... Francofurti ad Moenum, 1568, Petrus Fabricius, imp. Hieronymi Feierabend, in 8.*”²⁵

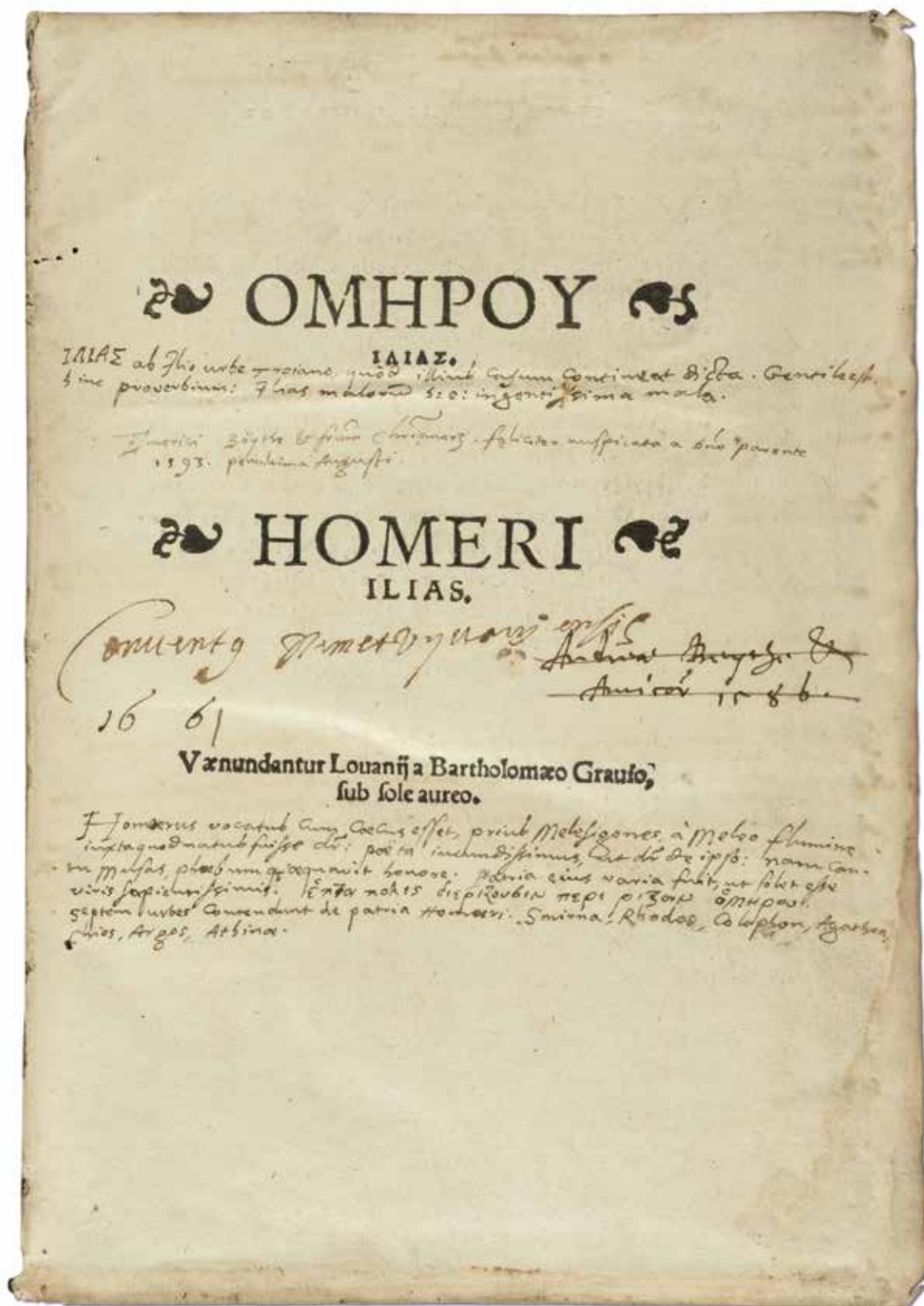
Nem követem végig az összes tantárgy alpműveinek változását, csak példaként említem, hogy Johann Sturm (1507–1589) Cicero szövegekre alapozott módszertana úgy a retorika, mint az etika tanításában visszhangot nyert a Batthyány udvarban. Melchior Junius (1545–1604)

művei pedig a történeti irodalom és a szónoklattan közös tanításához vezetnek, hiszen a levélírás módszerénél vagy éppen a különféle beszédműfajok bemutatásakor valós vagy fiktív történelmi dokumentumok képezték az oktatás alapját. Nem kevés magyar vonatkozású szöveg is szerepelt Junius munkáiban.²⁶

Vessünk azonban egy pillantást a németújvári iskola környezetében működő nyomda termékeire, illetve az iskola oktatási gyakorlatát mutató forrásokra és a meglévő könyvek kézírásos bejegyzéseire is. Az ismert huszonkét 16. századi németújvári nyomtatvány közül mindössze egy olyan van, amely a nyelvtani, retorikai, illetve ékesszólástani ismeretek átadását segítette közvetlenül. Nikodemus Frischlin (1547–1590) tübingeni professzornak 1584-ben nyomtatták ki Németújvárott *De ratione instituendi puerorum...* című oktatási módszertanát.²⁷ A szerző magyarországi hatását elemző Kecskeméti Gábor felveti lehetséges kapcsolatát Batthyány Boldizsárral²⁸ is. Frischlinnek Németújváron megjelent még egy esküvői üdvözlő verse is,²⁹ az iskola könyvtárában pedig megvan egy Arisztophanész kiadása, amelyben a görög drámaírónak Plautusra és Terentiusra gyakorolt hatásáról elmélkedik.³⁰ A meglévő könyvanyag jegyzetei bizonyítják, hogy az iskola két tanára – Beythe István és fia, Beythe Imre – tanította a görög nyelvről latinra való fordítást Démoszthenész³¹ és Homérosz szövegeit felhasználva. Homérosz fordításán nem csupán az említettek, hanem Beythe István másik fia, András is dolgozhatott. Mindenestre hármójuk bejegyzésével és jegyzeteivel maradt fenn öt különböző Homérosz-kiadás.³² Kettő esetében a bejegyzés típusa is árulkodó: „Andreae Beythe et amicorum 1586”, illetve „Emerici Böythe et fratrum Christianorum ... 1593”. Ismereteink szerint ez a bejegyzéstípus a közös használatú könyvekre utal.³³

¶ 24. Güssing, Bibliothek des Franziskanerklosters, Stelage 2, 38. sz.
 ¶ 25. Güssing, Bibliothek des Franziskanerklosters, Stelage 4, 68. sz.
 ¶ 26. Vö. István MONOK, „L’Europe de Melchior Junius”, *La revue de la BNU* 16 (2017): 56–59; MONOK István, „Iskolai használatú könyvek a németújvári protestáns iskola könyvtárában 1569–1634”, in *Tanulmányok Péter Katalin 80. születésnapjára*, szerk. HORVÁTH Zita, Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica, Tom. XXI, Fasc. 2 (Miskolc: Miskolci Egyetem, 2017), 236–246. ¶ 27. RMNy 555. ¶ 28. KECSKEMÉTI, „A böcsületre kihaldott...”, 252–278. ¶ 29. 1583-ban: RMNy 533. ¶ 30. Güssing, Franziskanerbibliothek, 4/122; ZVARA Edina, *A nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*, A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai 9 (Szeged–Budapest: SZTE–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013), 276, 214. sz. ¶ 31. Güssing, Franziskanerbibliothek, 8/88 (Demosthenes) – vö. ZVARA, *A nyugat-dunántúli...*, 226, 99.

sz.; 227, 100. sz.; 263, 183. sz. ¶ 32. Güssing, Franziskanerbibliothek, 4/290, 7/190, 7/191, 7/234 (Homeros) – vö. ZVARA, *A nyugat-dunántúli...*, 257–258, 168–171. sz.; RÉTFALVI Gábor, szerk., *A Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár ősnymtatványainak és antikváinak katalógusa – Catalogus incunabulorum et librorum sedecimo saeculo impressorum qui in Bibliotheca Dioecessanae Sabariensis asservantur* (Szombathely: Egyházmegyei Könyvtár, 2006), 193, 208. sz. (Beythe Imre bejegyzését nem tudta elolvasni, csak „Emerici”-ként szerepel a kiadásban), továbbá Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár, X/h 21963; vö. RITÓÓK Zsigmond, *Homéros Magyarországon: Adalékok* (Budapest: Kalligram, 2019), 27. ¶ 33. MONOK István, „Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum»: Az »et amicorum« bejegyzésről és a közös könyvhasználatról”, in *Humanizmus és gratuláció: Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jan-kovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde és NYERGES Judit (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 266–276.

A Beythék Homérosz példányának címlapja (Güssing, Franziskanerbibliothek, 7/190)

Visszatérve a tanulmány elején feltett kérdésre, miszerint a könyvtári anyag orientálta-e a tanítás tartalmi elemeinek kialakítását vagy az általános kerettanterv szerint folyó oktatás segítéséhez szerezték be a könyveket, azt tudjuk válaszolni, hogy iskolája válogatta. A tanmenet természetesen létezett, attól nem nagyon tértek el. Azt viszont, hogy milyen példaanyagon tanítottak vagy taníthattak nyelvtant, ékesszólást, beszédgyakorlatokat, nagyon is meghatározta a rendelkezésre álló könyvanyag. Befolyásolta az oktatást a tanárok felkészültsége és az,

hogy melyik felsőfokú iskolában, egyetemen tanultak és ott milyen meghatározó tanáregyéniségek tanították őket. Németújvár példája bizonyítja azt is, hogy ebből az alapvető élményből adódó tankönyvválasztást felülírhatta az iskola diákságának a felkészültsége, így az alapvetően wittenbergi olvasottságú Beythék a levegni módszereket is alkalmazhatták. Ehhez szükséges volt saját tanáregyéniségük és könyveik használata, ugyanígy a mecénás Batthyány Boldizsár állandó támogatása és a könyvek adományozása is.

Excursus

A magyar történelem egyik legrombolóbb háborúja az úgynevezett tizenöt éves háború (1591–1606). Ennek hatására a 16. századi protestáns intézményi építkezés jelentős rombolás áldozata lesz. Az újjáépítés már poszttridentinus időszakban, a katolikus egyház újjáépítésének környezetében zajlik. Kulcsfontosságú kérdés lesz, hogy a protestáns iskola alapvetően egy-egy patrónus család támogatásától függ-e, vagy közvetlenül valamelyik egyházi szervezettől (egyházkerülettől). Kérdéssé válik az iskolai könyvtár gyarapítása, tudatos tervezés vagy csak az adományokra utaltsága határozza meg a könyvtár anyagának tartalmi bővülését, összetettségét vagy egysíkúságát. A 17. századi példáink: Sárospatak, Debrecen, Kolozsvár és Nagyenyed.

A 18. század már egy katolikus birodalom kereteibe való illeszkedés időszaka, amikor a protestáns intézményrendszer háttérbe szorul. A kérdés tehát, hogy ebben a környezetben miként alakul a könyvtárak anyagának összetétele, mennyire frissül, mennyire válik elavulttá és hatásában a tudást archaizáló jellegűvé. Példáink: Nagybánya, Zilah, Marosvásárhely és Sopron.

Minden korszakban külön felvetendő az egyes kiemelkedő személyiségek szerepe a könyvtárak arculatának alakításában, ilyen személyek például: Johann Honter, Beythe István, Johannes Amos Comenius, Apáczai Csere János, Pápai Páriz Ferenc.

